

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НАУКИ

О. Петришин, головний вчений секретар АПрН України, академік

Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин

Теоретичне опрацювання даної тематики покликано висвітлити питання організації суспільства під кутом зору співвідношення його громадських і державницьких засад, акцентувати на найвищій соціальній цінності прав і свобод людини і громадянина, ролі та значущості для функціонування сучасного суспільства і правової держави сформованих з метою здійснення таких прав громадських інституцій. Провідною ідеєю цієї концепції стає обґрунтування розвитку суспільства та держави процесами соціалізації індивідів, особливостями суспільних відносин, в які вони вступають для спільної реалізації своїх інтересів, зокрема зумовленості політичної активності й державної діяльності соціальними та правовими чинниками. Центральною тут виявляється проблема пошуку оптимального співвідношення приватних інтересів, виразником яких є інституції громадянського суспільства, та публічних інтересів, носієм яких постає держава, їх відносної питомої ваги й механізму взаємодії в забезпеченні належного функціонування суспільства та держави.

Вихідним положенням є наступне: суспільство як певна система соціальних відносин за своєю природою не може перебувати в хаотичному стані, взаємні стосунки людей тими чи іншими засобами так чи інакше мають бути впорядкованими, але роль державних і недержавних (громадських) засад в їх організації та регулюванні може бути різною. За умов низького рівня соціалізації індивідів, відсутності дієздатних громадських об'єднань така врегульованість досягається шляхом надмірного втручання у суспільні відносини з боку інститутів державної влади. Натомість, коли значне коло питань організації спільної життєдіяльності людей вирішується на автономних правових засадах у межах спеціально утворених для цього інституцій, то це знижує потребу безпосереднього використання державно-примусових заходів, що за звичайних обставин розглядається скоріше як виняток, ніж правило.

З цих позицій процес формування державної влади започатковується приватними інтересами, на основі яких індивіди вступають у певні суспільно значущі взаємини між собою, котрі консолідуються інституціями громадянського суспільства. У подальшому частина згуртованих таким чином інтересів, якщо вони вимагають додаткових ресурсів для їх здійснення, за посередництвом цілеспрямованої діяльності політичних партій набувають пріоритетності та трансформуються, спираючись на підтримку електорату, в загальнонаціональний інтерес, що відтепер становить прерогативу діяльності держави як організації публічної влади в масштабі всього суспільства. Наразі акцент все частіше робиться на розумінні політики як однієї із найважливіших функцій громадянського суспільства.¹ Тому й феномен держави постає результатом еволюції від особистої (приватної) влади до системи інституціоналізованої влади², яку на відміну від первинних публічних інститутів, які безпосередньо відображають інтереси громадянського суспільства, кваліфікують іноді як «суперінституціоналізовану» організацію влади³.

Слід звернути увагу на те, що громадянське суспільство у такому розумінні формується історично, оскільки відображає певні якісні характеристики суспільства, набуті ним лише на певному етапі розвитку. Воно тільки концептуально, з точки зору уявлень про оптимальні параметри організації та життєдіяльності сучасного соціуму, передує державі. Фактично ж держава як особлива форма організації суспільства є «старшою» за громадянське суспільство, оскільки протягом значного періоду існування відповідних форм людської спільноти останнього не існувало та й зрештою не могло бути, оскільки для виокремлення такої специфічної сфери соціальної життєдіяльності, як громадянське суспільство, потрібні певні економічні та соціально-культурні передумови. Так само і обидва терміни — «держава» і «громадянське суспільство» — протягом значного часу, приблизно від Аристотеля до Руссо, були синонімами і тільки пізніше сформувались як окремі поняття⁴. Коли ж у контексті проблеми походження держави йдеться про виокремлення держави із

¹ Див.: *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку. – М., 1997. – С. 59.

² Див.: *Жакке Ж. -П.* Конституционное право и политические институты. – М., 2002. – С. 31.

³ Див.: *Гомеров И. Н.* Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М., 2002. – С. 405.

⁴ Див.: *Кола Доминик.* Политическая социология. – М., 2001 – С. 281. Власне тому й зміст терміна «громадянське суспільство» є не досить чітким, оскільки може бути пов'язаним як з громадою, яка є специфічним інститутом «громадянського суспільства», так із громадянством – невід'ємним атрибутом державності.

суспільства, то при цьому має місце певна підміна понять, оскільки первинна форма організації співжиття людей не могла бути суспільством у звичному розумінні — диференційованим за ознакою суспільного поділу праці складним соціальним організмом, а лише примітивною общиною, котра й була замінена відповідним устроєм, який пізніше отримав сучасну назву — «держава». Тому тематика громадянського суспільства акцентує не стільки на історичних процесах походження держави, скільки на автономізації сфери громадянського суспільства від компетенції державності як прояву тенденції розвитку розвиненого та диференційованого сучасного суспільства.

До тих часів, як відомо, панувало уявлення, згідно з яким громадські і політичні засади суспільного влаштування не розділялись. Все суспільне вважалось одержавленим і, відповідно, державне — суспільним, а тому й ототожнювалися поняття «держава» і «суспільство». Яскравим прикладом цього був давньогрецький поліс — така форма суспільно-політичного влаштування, яку характеризували як місто-держава, що не є ані державою, ані общиною в чистому вигляді. Відповідно і життєдіяльність людини зводилась до участі в прийнятті політичних рішень, що надавало їй за Аристотелем досить своєрідної якості «політичної тварини». Підсумком моделювання суспільно-політичного устрою, заснованого на повному ототожненні інтересів кожного індивіда з інтересами держави в цілому, стала у той час абстрактна ідея платонівської держави, яка, втім, в основних сутнісних рисах була реалізована у формі тоталітарної партії-держави у ХХ ст.

Натомість поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності приводить до їх диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності та соціально корисної праці. Внаслідок цього органи державної влади поступово позбавляються, а інститути громадянського суспільства відповідно перебирають на себе повноваження щодо організації та контролю над певними галузями соціальної життєдіяльності. В цьому плані виокремлення громадянського суспільства від держави проходило у процесі ліквідації станової нерівності та роздержавлення суспільних відносин. Насамперед безпосереднього державного втручання позбавляється сфера виробництва, яка відтепер засновується на приватній власності й комерційних інтересах.

Ідеологічним ґрунтуванням цього історичного процесу стають:

1) концепція індивідуалізму, коли людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою, а тому й як носій певних невід’ємних прав;

- 2) принцип непорушності приватної власності;
- 3) ліберальне розуміння свободи, що не зводить її лише до відносин між людиною та державою, наразі політична свобода розглядається лише як засіб реалізації особистої свободи;
- 4) ідея місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію й відносну автономію різних форм публічної влади.

На цих засадах стає можливим теоретично виокремити державу від суспільства, розглядати її як специфічне соціальне явище, що має певні атрибути (атрибути державності), як особливий політичний інститут. Відтепер держава виступає передусім як орган управління соціумом, «концентрована та організована сила суспільства», функціональне призначення якої полягає у тому, щоб бути головним інструментом, за допомогою якого суспільство набуває здатності розв'язувати свої актуальні проблеми. При цьому владно-управлінський потенціал держави як її іманентна ознака ставиться на службу суспільству, а тому й розглядається під кутом зору ефективності його застосування. Наразі покликанням громадянського суспільства стає створення широкого спектру власне соціальних передумов задля сприяння реалізації приватних інтересів індивідів, їх невід'ємних прав і свобод.

Отже, проблематика громадянського суспільства є адекватною лише в контексті співвідношення сучасної державності та суспільства, формування в результаті антифеодальних революцій так званої «політичної держави», що є характерною рисою сучасного суспільства, діяльність якої обмежена виключно чи переважно управлінською (політичною) сферою і тому вже більше не охоплює своїм владно-організуючим впливом усі суспільні відносини, усі пори сучасного суспільства. Тому поняття громадянського суспільства слід порівнювати з розумінням держави як органу (інституту) управління суспільства, «концентрованої та організованої сили», яка управляє цим суспільством та обслуговує його потреби.

При цьому слід додержуватись логіки «співрозмірності» понять. Якщо користуватися поняттям держави у найбільш широкому сенсі як способу існування сучасного суспільства («держава-суспільство»), то в цьому випадку вона включає в себе як свої необхідні складові «політичну державу» і громадянське суспільство, громадські і державницькі у власному розумінні засади. Держава у такому широкому розумінні з часу своєї появи на історичній арені за різних умов і в різноманітних формах справляла і продовжує справляти вплив на суспільство і тому його існування поза межами державної форми організації аж ніяк не є можливим.

У цьому сенсі держава утримує суспільство від повернення до природного (додержавного) стану, безвладдя та безладдя, про що свідчить багато як історичних, так і сучасних прикладів.

За Гегелем, громадянське суспільство як царина приватної власності й індивідуальних інтересів не може бути завершеним, воно має бути інтегрованим у загальнонаціональну цілісність державною владою на засадах спільного публічного інтересу. Така інтеграція досягається за допомогою правового регулювання суспільних відносин, формування та реалізації норм права, які, будучи спрямованими на забезпечення загального інтересу шляхом унормування свободи людей, встановлюють певні «правила гри», загальнообов'язкові для усіх учасників соціального спілкування, зокрема як інституцій громадянського суспільства, так і інститутів держави. Тому з цих міркувань не можна погодитися з тим, що громадянське суспільство знаходиться не лише за межами безпосереднього втручання з боку державної влади, а й «поза рамками держави»¹, що означало б нехтування можливостями такого універсального чинника інтеграції, яким за сучасних умов виступає право. У практичному відношенні це могло б призвести до незавершеності та розпаду громадянського суспільства.

Застосування такого підходу дає змогу не тільки теоретично відокремити суспільство від держави, а й адекватно співвіднести інші суміжні поняття — держави у широкому сенсі як форми існування соціуму, що знаходить своє відображення в організації державної влади в масштабах усього суспільства («національна держава»), та держави у вузькому сенсі як органу політичного управління суспільством («уряду»), що відображається передусім в організації й функціонуванні вищих органів державної влади та управління, принаймі законодавчих та виконавчих структур. Такий підхід дає підстави для розділення за умов парламентських форм правління статусів і повноважень глави держави, який виступає від її імені, і глави уряду як перш за все очільника виконавчої влади, котра при цьому досить тісно співпрацює з парламентом.

Таким чином, громадянське суспільство й держава в її інституціональному розумінні являють собою дві невід'ємні складові частини одного явища — сучасного соціуму, які в реальності не можуть існувати одне без одної. Адже в дійсності одні й ті ж самі суб'єкти є водночас і приватними особами у сфері громадянського суспільства, і громадянами у контексті взаємовідносин з державою². Тому проблему оптимізації

¹ Мухаев Р. Т. Теория государства и права. – М., 2005. – С. 263.

² Див.: Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты. – М., 2005. – С. 12.

устрою сучасного суспільства можна звести до визначення певної межі одержавлення (неодержавлення) життєдіяльності суспільства, яка б задовольняла і суспільство, і державу, що неможливо здійснити без урахування як певних «природних» прерогатив громадянського суспільства, так і необхідної в даних конкретно-історичних умовах для певної країни сфери державно-владного впливу. Що ж стосується висновку про виключну «позитивність» громадянського суспільства та «негативність» державної влади, то він слушно оцінюється дослідниками не тільки як неконструктивний, а й як своєрідне змістовне спотворення концепції співвідношення цих споріднених явищ¹. Так само і застосування обох понять — «державна» і «громадянське суспільство» — має сенс лише за умови, коли ці поняття, з одного боку, набувають свого власного змісту, а з другого — розглядаються як такі, що можуть співвідноситися в межах загальної проблематики пошуку оптимальних громадських і політичних складових устрою і життєдіяльності сучасного суспільства.

Проте поняття громадянського суспільства найбільш адекватно співвідноситься з поняттям саме правової держави, оскільки і перше і друге відображають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони життєдіяльності сучасної демократичної державності: з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з другого — органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на формально-правових засадах інститути держави, яка тільки за таких умов може стати правовою. З цих позицій доцільним може стати повернення до витоків давньоримського розуміння «*civitas*» як певної єдності політичної влади та громадянського суспільства, коли така модель їх взаємодії обґрунтовується з позиції зв'язаності діяльності органів державної влади законом, поза межами яких остання не визнається не тільки законною, а й чинною, перvertлюючись на свавілля або в насильство².

Функціонування розвинутого громадянського суспільства створює можливості для більш адекватного розуміння і права, і держави, сутність

¹ Див.: *Скрипнюк О.* Сучасна вітчизняна правова наука: теоретико-методологічні проблеми розвитку демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства України// Вісник Академії правових наук України. – 2003. – №4 (35). – С. – 14.

² Втім, окремо тут постає питання про якість законів, і не тільки в сенсі ефективності застосування законодавчої техніки, а й в плані юридичної герменевтики, зокрема їх адекватності широкому соціальному контексту, «правовій природі речей», тенденціям та напрямам розвитку суспільних відносин, соціальним очікуванням населення.

яких за цих умов стає глибшою і змістовнішою. Право розглядається як таке, що формується на теренах громадянського суспільства, що, однак, не виключає потреби набуття ним за посередництвом державно-владних інституцій таких важливих рис, як ясне і чітке визначення прав та обов'язків, сумісне визнання сформульованих правил поведінки, можливість їх примусового гарантування. Однак, аби надавати певний простір для реалізації самоврядного потенціалу інститутів громадянського суспільства, правові норми у контексті регулювання відповідних відносин мають бути достатньо загальними (абстрактними), спираючись переважно на диспозитивний метод.

Громадянське суспільство є й найбільш відповідним підґрунтям для практичного здійснення правових норм, де тільки й можуть скластися реальні показники соціальної ефективності права. Тому й конструкція правозастосування обґрунтовано характеризується в теорії права як забезпечувальна діяльність, натомість власне реалізація права здійснюється іншими безпосередньо зацікавленими суб'єктами. У цьому плані засновники концепції правової державності обґрунтовано вбачали її підвалини в «правовому громадянському суспільстві», яке поєднує за посередництвом права, передусім конституції як основного закону держави та суспільства, його громадські й державницькі засади.

Відсутність достатнього наукового опрацювання проблеми громадянського суспільства спонукає до необхідності розставлення деяких понятійних акцентів. Передусім різним може бути контекст дослідження: протиставлення світської та релігійної сфер людського буття (Августин Блаженний), природного та громадянського станів (Гоббс), громадянського стану та державності (Гегель, Маркс)¹. На перший план можуть висуватися такі його окремі сутнісні риси, як «сукупність індивідів», «права і свободи людини», «юридична рівність», «неодержавлені суспільні відносини», що поза всяким сумнівом є доцільним з точки зору предмета і тих конкретних завдань, які стоять перед дослідженням громадянського суспільства в межах різних соціальних дисциплін: соціальної філософії, соціології, політології тощо. Іноді в одному понятті громадянського суспільства намагаються поєднати усі можливі критерії та ознаки, що його перевантажує, порушує логічну структуру визначення та знижує пізнавальний потенціал такої логічної конструкції².

Тому важливою є проблема узгодження й проведення певного співвідношення різних іпостасей та характерних рис громадянського су-

¹ Див.: *Кола Доминик*. Вказ. праця. – С. 283-310.

² Див.: *Гражданское общество: истоки и современность*. – СПб., 2000.

пільства: якщо його первинним суб'єктом є індивід, який задля реалізації своїх інтересів вступає у відносини з іншими індивідами, то конструктивним каркасом виступають ті інститути, які утворюються з метою безперешкодного сприяння безпосередній реалізації їх невід'ємних прав і свобод¹. Як результат з позицій правової науки, предметом якої є головним чином інституціональна складова життєдіяльності держави та суспільства, *громадянське суспільство виступає як сукупність добровільно сформованих громадських інституцій, котрі діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні невід'ємні права і свободи.*

З викладеного можна зробити такі висновки.

Громадянське суспільство, його інститути зумовлюються безпосередніми життєвими потребами й інтересами людей, які є складовою їх «життєвого світу» (Гусерль). Натомість у субстанціональному юридичному вимірі громадянське суспільство виступає перш за все царинною реалізації основних прав людини — на життя, свободу, безпеку, власність тощо. Ці інтереси й права є основними, елементарними (простими) і тому на їх основі формуються усі інші більш конкретні інтереси та права.

Громадянське суспільство відображає встановлення елементарних соціальних стосунків, первинного публічного зв'язку між індивідами. Тому не можна погодитися з тим, що однією з особливостей зв'язків та структур громадянського суспільства є їх безвладність². Інша річ, що ці відносини не пов'язані з реалізацією саме державної влади, а структури не належать до механізму держави. Цим сфера громадянського суспільства відрізняється, з одного боку, від власне приватного життя індивідів, а з другого — від сфери реалізації державних інтересів як узагальнених в масштабах усього суспільства, а тому й більш віддалених від безпосередніх життєвих потреб індивіда.

Громадянське суспільство має власну організаційну структуру, реально функціонує через певні громадські інституції. У контексті співвідношення з органами державної влади останні досить часто кваліфікують як «неурядові організації», що є доцільним з огляду на запропоноване вище широкое розуміння «уряду».

Інститути громадянського суспільства формуються добровільно і функціонують на засадах самоврядування. Тому з точки зору деяких новітніх підходів громадянське суспільство розглядається виключно

¹ Див.: Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. – М., 1997. – С. 45.

² Див.: Мухаев Р. Т. Теория государства и права. – М., 2005. – С. 269.

крізь призму соціетальних відносин, основною функцією яких є горизонтальна інтеграція соціуму, заснована на юридичній рівності й договірних засадах¹. Відповідно цьому до інститутів громадянського суспільства належать лише добровільні асоціації, які функціонують на засадах рівноправності та саморегуляції, визнання важливої ролі процедур прийняття рішень². Такі громадські інституції на відміну від централізованої структури органів державної влади є менш формалізованими і зарегульованими, а тому й здатними до гнучкого пристосування відповідно до особливостей певних соціальних ситуацій.

Громадянське суспільство є найбільш адекватним середовищем формування й ефективного здійснення правових норм, а тому й виступає належним підґрунтям становлення та функціонування демократичної правової державності. Тільки право як найбільш універсальний регулятор суспільних відносин, яке є загальнообов'язковим і для громадянського суспільства і для інститутів держави, здатне реально поєднати як самоврядні громадські, так і ієрархічні державницькі засади життєдіяльності сучасного соціуму.

Україна, як і будь-яка інша держава, має пройти свій власний, визначений наперед конкретно-історичними умовами шлях до громадянського суспільства. Цей процес не може бути довільним, оскільки спирається на соціальні закономірності й тенденції, певний рівень економічного й соціального розвитку суспільства, тому для його нормальному розвитку мають бути створені необхідні умови, ліквідовані штучні перешкоди.

По-перше, становлення громадянського суспільства в Україні відбувається в умовах, коли проблеми його формування перестали бути актуальними для країн розвинутої демократії, новітній досвід яких свідчить про потребу виходу за межі останнього в напрямі до «соціальної державності», що передбачає необхідність наукового пошуку складних критеріїв поєднання цих обох процесів, які певною мірою

¹ Див.: Бусова С. А. Модернизация, рациональность и право. – Х., 2004. – 298-306. Сьогодні у США понад 70 % громадян є членами таких об'єднань й організацій, а більше 50 % беруть активну участь в роботі двох та більше асоціацій (див.: Мухачев Р. Т. Вказ. праця. – С. 269).

² У цьому плані проблематичним є віднесення до інститутів громадянського суспільства органів місцевого самоврядування, яким притаманні й риси підсистеми публічної влади, що поєднує як владно-управлінські, так і добровільні засади формування та діяльності (див.: Чанала Г. В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз. – Х., 2006. – С. 169-193).

можуть бути і є суперечливими. Внаслідок таких змін сформувалася якісно нова соціально-політична система, яку зарубіжні політологи називають «державою загального благоденства». Проте сьогодні на зміну цій моделі приходиться інша концепція — «держави –менеджера», що знову ж таки спирається на необхідність і доцільність диференціації в межах єдиного цілісного соціуму громадянського суспільства та державності. В контексті європейського вибору України слід урахувати й тенденцію до зміцнення фундаменту світового громадянського суспільства на межі ХХІ ст., що розглядається як один із найважливіших напрямів розв'язання складних проблем, обумовлених глобалізаційними викликами¹.

По-друге, становлення громадянського суспільства в Україні відбувається за умов творення національної державності, що так чи інакше передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, утворення нових органів державної влади й управління суверенної держави. Тому від самого початку вони мають формуватися виключно на засадах демократії та визнання принципу верховенства права у відносинах між інституціями громадянського суспільства й органами державної влади.

По-третє, досить радикальна зміна пріоритетів соціального розвитку передбачає наявність певного перехідного періоду протиборства різних тенденцій суспільного розвитку, одна з яких спирається на укорінені впродовж значного історичного періоду стереотипи соціально-політичного влаштування, а інша зорієнтована в напрямі наближення до загальноновизнаних стандартів правової демократичної державності. У цьому контексті першочергового значення набуває пошук оптимальних параметрів адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського співтовариства з урахуванням як загальноновизнаних державно-правових стандартів демократичного суспільства, так і досвіду функціонування національної правової системи.

Надійшла до редколегії 25. 09. 06

¹ Див.: Лукашук *И. И.* Глобализация, государство, право, ХХІ век. – М., 2000. – С. 8.